

Klasik Türk Şiirinde Bir Mûsikî Unsuru Olarak “Tîr/Ok”

Özlem DÜZLÜ*

Öz

Klasik Türk şiirinin kelime kadrosunda bulunan pek çok kelime birden fazla anlamıyla şiirlerde yer almıştır. Şairler bu tür kelimeleri kimi zaman yaygın olarak kullanılan anlamları dışında başka bir anlamıyla da şiir metinlerine alırken kimi zaman da birden fazla anlamını karşılayacak şekilde kullanmışlardır. “Tîr” ve onun Türkçe karşılığı olan “ok” da bu kelimeler arasındadır. Şiir metinlerinde genellikle bir silah unsuru olarak yer verilen bu kelimelerden “tîr”in “Utarit” anlamı da şairlerce rağbet görmüştür. Söz konusu kelimelerin şiir metinlerinde geçen bir başka anlamı da “keman, kemençe, rebap gibi sazları çalmaya yarayan alet (yay)”dır. Kelimelerin lügatların büyük çoğunluğunda yer almayan bu anlamı, özellikle tevriye ve ihâm-ı tenasüp yoluyla oluşturulan çok anlamlı yapı içinde şairler için hüner gösterme vasıtası olurken klasik şiir okurunun/araştırmacısının gözünden kaçabilmektedir. “Tîrin/okun” bu farklı kullanımına dikkat çekmek üzere kaleme alınan bu makaleyle bahse konu kelimelerin yer aldığı şiir metinlerinin daha doğru anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca bir mûsikî unsuru olarak “tîrin/okun” şiir metinlerinde hangi özellikleriyle ve ne şekilde yer aldığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tîr, ok, yay, mûsikî, klasik Türk şiiri

* Öğr. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Bölümü, Sakarya, Türkiye.
Elmek: oduzlu@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9305-4371>

Geliş Tarihi / Received Date: 09.07.2019
Kabul Tarihi / Accepted Date: 12.09.2019

DOI: 10.30767/diledeara.635536

“Tîr/Ok” As A Musical Element In Classical Turkish Poetry

Abstract

Several words in the vocabulary of classical Turkish poetry have been included in poems with more than one meaning. Such words are sometimes used by poets with a meaning other than their central meaning, while they are sometimes used to correspond to multiple meanings. “Tîr” and its Turkish translation “ok” [arrow] are among these words. The “Utarit” [Mercury] meaning of “tîr”, which is among these words that are included as weapon-like elements in poetry texts, has also gained attention from poets. Another meaning of the aforementioned words that is used in poetry texts is the tool that is used to play instruments such as “the violin, kemança or rebab”, a ‘yay’ [bow]. While this meaning of the words that is not included in most dictionaries is used as a way of showing talent by poets in a structure with multiple meanings that is created especially by means of double-entendre and ‘ihâm-ı tenasüp’, it may be overlooked by readers/researchers of classical poetry. With this paper which was written to describe the usage of this different meaning of the word “tîr/ok”, it was aimed to contribute to a more accurate understanding poetry texts in which these words are found. It was also aimed to reveal with which aspects of it and in which forms “tîr/ok” as a musical element was included in poetry texts.

Keywords: Tîr, ok, bow, music, Classical Turkish Poetry

Extended Summary

Several words in the vocabulary of classical Turkish poetry have been included in poems with more than one meaning. Such words are sometimes used with a meaning other than their central meaning, while they are sometimes used to correspond to multiple meanings. It makes it more difficult to correctly understand texts when poem analyses to be carried out neglect the meanings of a word that are outside its central meaning or those that have disappeared over time. In this context, it is needed to keep in mind the different meanings of several words used in classical Turkish poetry by considering their syntactic structure and characteristics related to literary arts. “Tîr” in Farsi and its Turkish translation “ok” (arrow) are among the words that a reader/researcher of classical Turkish poetry should approach carefully due to the usage of these words with meanings other than their popular meanings.

“Tîr” and “ok,” as weapon-like elements, were associated in poetry texts with a loved one’s elements of beauty, curse of a lover, their suffering and the pain of separation. The “Utarit” (the planet Mercury) meaning of “tîr”, which is one of the words that are frequently used as a term of archery in poems with themes of archery competitions, is among the ways of usage that are frequently encountered in classical poetry. Other than these, one meaning of these words that are included in some poetry texts but not most is “yay” (a bow) which is used to play instruments like the “violin, kemanca and rebab.” This meaning of these words got our attention as an element that may be overlooked by readers/researchers of classical poetry especially in the multi-meaning poetic structures that are formed with double-entendres. This article, which aims to contribute to a more accurate understanding of texts by utilizing these usages of the words “tîr” and “ok” in classical Turkish poetry, also discusses with which characteristics and how these words in question have been included in classical poetry as musical elements. Examples of couplets, which were selected from among the couplets that were determined by scanning more than a hundred divans (poetry

collections) written from the 14th century to the 19th century, are separately included under the titles of “tîr” and “ok”. Under these titles, firstly all the meanings of these words that could be found in dictionaries are presented, and then, it is aimed to exactly determine the meaning that corresponds to a musical element by utilizing the texts where these words were included with their meaning “yay” (bow) or where this meaning was implied.

It was seen that the word “tîr” which is defined in the “Turkish and English Lexicon” as a “violin bow” was also used alongside kemanca and rebab in the examples that were studied. Additionally, the word “ok” which is defined in the “Compilation Dictionary” as a “kemanca bow” and in the “Turkish and English Lexicon” as a “violin bow” was used alongside words referring to either a violin or a kemanca in these examples. In this sense, it is understood that the words “tîr” and its Turkish translation “ok” have corresponded to bows for not only a violin of kemanca but also other string instruments such as a rebab or tanpura.

These words in the determined examples, as a musical element, were usually included through double-entendres, tenasüp / ihâm-ı tenasüp, comparisons and metaphors. When comparisons and metaphors which are arts in classical Turkish poetry based on likening have been used, “tîr/ok” have usually been likened to dimples, gaze, eyelashes, kebab skewers, arrowheads and nightingales as in most cases in classical Turkish poetry. In these likening relations that are formed, the aspect of likening is usually the magnificence/hurtfulness of the sound that it makes when it touches the strings of a musical instrument. In some cases, form-related likening was preferred (kebab skewers or eyelashes). As demonstrated by this article, also considering the meaning of “bow” for these words in textual analyses to be carried out will help a more accurate understanding of poetry texts. Additionally, with this study, it is demonstrated again that one needs to approach almost all words that are included in classical Turkish poetry texts carefully by considering the possibility that they have different meanings that might have been previously overlooked.

Giriş

Klasik Türk şiirinin kelime kadrosunda, metinlerde birden fazla anlamıyla yer almış çok sayıda kelime bulunmaktadır. Klasik Türk şairleri bu tür kelimeleri kimi zaman yaygın olarak kullanılan anlamları dışında başka bir anlamıyla da şiir metinlerine alırken kimi zaman da kelimelerin birden fazla anlamına uygun bir yapı kurarak farklı anlam katmanlarına sahip metinler oluşturmuşlardır. Şairlerin bu tasarrufları dikkate alındığında bir kelimenin yaygın anlamı dışında kalan veya zamanla ortadan kalkmış anlamlarının göz ardı edilmesi ya da bilinmemesi şiir metinlerinin layıkıyla çözümlenebilmesini güçleştirmektedir. Böyle durumlarda klasik Türk şiiri okurlarının/araştırmacılarının beyit ya da bentlerin sözdizimsel yapı, edebî sanatlar gibi özelliklerini de dikkate alarak kelimelerin farklı anlam seçeneklerine yönelmeleri gerekir. Şiir metinlerinde sık karşılaşılan Farsça “tîr” ve onun Türkçe karşılığı olan “ok” kelimeleri de yaygın anlamı dışındaki kullanımları dolayısıyla bazı beyitlerde okurun/araştırmacının dikkatle yaklaşması gereken kelimelerdendir.

“Tîr” ve “ok” kelimeleri klasik Türk şiirinde daha çok bir silah unsuru olarak sevgilinin bazı güzellik unsurlarına, ve âşğın ızdırabını ifade etmek üzere, âşğın âhi, çektiği cefâ ve ayrılık derdine benzetilmiştir. Bu kullanımlarda zaman zaman mecaza dönüşen kelime özellikle ok atma müsabakalarını konu edinen manzumelerde de okçuluk terimi olarak sık kullanılmıştır. Ayrıca “tîr”in “Utarit” anlamı da şairlerin genellikle tevriye ve ihâm-ı tenasüp gibi sanatlar yoluyla iltifat ettikleri bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Bunların dışında söz konusu kelimelerin şiir metinlerinde geçen fakat lûgatların büyük çoğunluğunda yer

¹ Bir nükte okudur kim atar bu kemer anı

Şol tîr-i felek köldü dil-i çarhda peydâ Ahmed Paşa (Tarlan,1992: 43)

Gökyüzünün ortasında gürünür olan şu feleğın Utarit'i bir nükte okudur ki, onu bu kemer atar.

almayan “keman, kemençe, rebap gibi sazları çalmaya yarayan alet (yay)” anlamı da vardır. “Tîr” ve “ok” kelimelerinin, klasik Türk şiirinde “kemân”², “kemâne”³ ve “çûb”⁴ kelimeleriyle de karşılanan, bu anlamı özellikle tevriyeli kullanımlarla oluşturulan çok anlamlı yapı içinde şairler için hüner gösterme vasıtası olurken klasik şiir okurunun/araştırmacısının gözden kaçırabildiği bir husus olarak dikkatimizi çekmiştir.

Bu makalede “tîr” ve “ok” kelimelerinin bir mûsikî terimi olarak “yay” anlamıyla klasik Türk şiirinde alışılmışın dışındaki kullanımlarına işaret edilerek bu kelimelerin yer aldığı şiir metinlerinin daha doğru anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca bir mûsikî unsuru olarak tîrin/okun şiir metinlerinde hangi özellikleriyle ve ne şekilde yer aldığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Makalede 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yazılmış yüzden fazla divanının taranması sonucunda tespit edilen beyitlerden seçilen örnekler “tîr” ve “ok” olmak üzere iki ayrı başlık altında verilmiştir.

Tîr

Klasik Türk şiiri metinlerinde çok sık karşılaşılan “tîr” kelimesinin bir mûsikî terimi olan “yay” anlamı dışında lûgatlarda tespit edilebilen anlamları şu şekildedir: 1. Ok. 2. Utarit. 3. Şiirde mahbûbenin kirpiği ve nazarı. 4. Karanlık. 5. Güz mevsimi. 6. Gök gürültüsü ve yıldırım 7. Tufan. 8. Fırtına. 9. Benzerleri içinde yüksek ve seçkin olan şey. 10. Top ve Tüfek Mermisi 11. Takat. 12. Kadir ve mertebe. 13. Dar. 14. Darlık, sıkıntı. 15. Ok yılı. 16. Hurma Çiçeği. 17. Nergis. 18. Bez. 19. Elbise tirizi. 20. Öfke ve gazap. 21. Kahr. 22. Direk. 23. Doğru, müstakîm. 24. Hisse, nasip. 25. Bulanık. 26. Şemsî dördüncü ay. 27. Bir melek ismi. 28. Her Şemsî ayın on üçüncü günü. 29. Kıl, saç. 30. Bir cins beyaz parça (bez). 31. Nergis ve zerrinkadeh denilen çiçek. 32. Birbirine eşit olan iki

² Zâg-ı gamlar bâm-ı sinemde perişân oldular

Nâle tîrin salduğu gibi kemânından rebâb Ramazan Behiştî (Aydemir 2018: 124)

Rebap inleyiş okunu yayından saldıği gibi gam kargaları göğsümün çatısında perişan oldular.

³ Furûğ-ı nağme-i mansûru mâh-tâb eyler

Atarsa penbe-i râzî kemâne-i tanbûr Şeyh Gâlib (Okcu 2011: 393)

Tambur yayı sır pamuğunu atarsa mansurun nağmesinin ışığını mehtaba döndürür.

⁴ Bu ol demdir ki esbân-ı neberdin perçemin nutrib

Koparup bend ede destindeki çûb-ı kemân üzere Nedîm (Macit 1997: 27)

Bu, çalgıcının savaşı atlarının perçemini koparıp elindeki keman yayının üzerine bağladığı zamandır.

nesne. 33. Sahra, çöl. 34. Tavus kuşuna benzeyen bir tür kuş. 35. İhtişam. 36. Güç, kuvvet. 37. Güvenlik. 38. Kılavuz, delil. 39. Yanmış, kor. 40. İplik. 41. Dicle Nehri. 42. Sebze Tarhı. 43. Ekilmiş bostanın bir bölümü. 44. Evlek. 45. Ekin sulamak için açılan ark. 46. Su kenarına yapılan set. 47. Pirinç tarlasının evleklerini ayıran sınır. 48. Tarla sınırlarını belirleyen set veya yol.⁵

Kelimenin tüm bu anlamları dışında sadece Sir James W. Redhouse'un "Turkish and English Lexicon"unda rastlanan "keman yayı" (Redhouse 2006: 618) anlamı da yer almaktadır. Ulaşılabilen müzik ve sanat terimleri sözlüklerinde de "tîr" kelimesine/maddesine rastlanamamıştır. Bununla birlikte kelimenin, bir mûsikî unsuru olarak yer aldığı ya da en azından bu anlamı da çağrıştırdığı tespit edilen beyitlerden yalnızca keman yayını değil; kemençe, rebap gibi sazları da çalmaya yarayan aleti/yayı karşıladığı anlaşılmaktadır.

"Tîr" kelimesinin mûsikî unsuru olarak klasik Türk şiirindeki kullanımına aşağıda verilen örnek beyitler şairlerin bu kelimeyi özellikle tevriye ve tenasüp/ihâm-ı tenasüp sanatları için malzeme yaptığını göstermektedir. Yine bu örneklerde "tîr", mûsikî unsuru olarak, teşbih ve istiare yoluyla gamze, bakış, kirpik, kebab şişi, temren ve bülbüle benzetilmiştir.

Nakl eder ehl-i dile tîr ü rübâbın sırrın

Ârif-i levh ü kalem Hazret-i Sultân Veled Şeyh Gâlib (Okcu 2011: 91)

Sath ve kalem/Tanrı bilgisi ve iradesinin bilgini Sultan Veled, gönül ehline rebap ve yayın sırrını nakleder.

Klasik şiirin son büyük temsilcisi sayılan Şeyh Gâlib'in (ö. 1799) Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin oğlu Sultan Veled (ö. 1312) hakkındaki yukarıdaki beytinde Sultan Veled'in gönül ehline rebap ve yayının sırrını, dolayısıyla da rebabın sesindeki sırrı naklettiği söylenmiştir. Sultan Veled'in rebap çalışını, Mevlevilikte rebabın önemini ve Mevlânâ'nın "Bizim rebabımızın altı gözülü olması dünyanın

⁵ Bu anlamlar için bkz.: Mütercim Âsım, *Burhân-ı Katı*, TDK Yayınları, İstanbul 2009, s. 777-778.; F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 340-341.; Ziya Şükûn, *Gencineî Güftâr Ferheng-i Ziya*, MEB Yayınları, İstanbul 1984, C. I, s. 40-41.; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul 1993, s. 201.; İbrahim Olgun-Cemşit Drağşan, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Murat Kitabevi, Ankara 2005, s. 100.; Sir James W. Redhouse, *Lûgat-i Osmâniyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1863, s. 111., *Turkish And English Lexicon New Edition*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006, s. 618.; Hüseyin Remzi, *Lûgat-ı Remzî*, Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul H. 1305, C. I, s. 358.; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006, s. 456.; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1999, s. 1110. Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, C. V, s. 4832.

altı yönünün sırlarını açıklamasındandır. Elif gibi olan teller de ruhların Allah’ın elifi ile birlikte olduğunu gösterir” (Eflâkî 2006: 127; Uygun 2007: 117-126) şeklindeki sözlerini de akıllara getiren bu beyit “tîr” kelimesinin sadece “yay” anlamıyla kullanıldığı ender kullanımlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bak tîr-i gamzenin bile şimdi safayla
Âmed şüdü-i tereddüdü sine kemânedir Şeyh Gâlib (Okcu 2011: 390)

Bak, şimdi gamze yayının/okunun bile neşeyle kararsız geliş gidişi sinekemanadır.

Şeyh Gâlib, gamzeyi keman yayı olarak tasavvur ettiği bu beytinde ise Mevlevî dergâhında gamze yayının bile sinekemana kararsız geliş gidişlerinin olduğunu söylemiştir. Beyitte “tîr” ve “kemân” kelimelerinin bir arada kullanılması ve klasik şiirde gamzenin sıklıkla oka benzetilmesi “tîr”in “ok” anlamını da akıllara getirmektedir.

Nağmene tîr-i nîgeh piş-rev olmakda meğer
Mutrib ebrû da kemânınla hem-âheng midir Nedîm (Macit 1997: 287)

(Ey) çalgıcı! Meğer bakış yayı/oku nağmene peşrev olmakta, kaşın da kemânınla bir midir/aynı ahenkte midir?

Nedîm (ö. 1730), bu beytinde keman yayına benzettiği çalgıcının bakışının onun nağmelerine peşrev olması nedeniyle kaşının da kemânıyla bir olma ihtimalini sorgulamaktadır. Mutrib etrafında kurgulanan bu beyitte “tîr” kelimesinin akla gelen ilk anlamı “keman yayı” olmakla birlikte “tîr-pişrev-kemân” kelimelerinin okçulukla ilgili anlamları ve klasik Türk şiirindeki “bakış-tîr” ve “ebrû-kemân” ilgisi beyti okçuluk ekseninde değerlendirmeyi de mümkün kılmaktadır.

Tîr-i nâle der-kemân ü bî-ser ü pâ sine-çâk
Kendü gibi itmedür yârânı mu‘tâd-ı rebâb Sâkıb Dede (Arı 2018: 159)

İnleyiş yayı/oku kemanda/yayda başsız, yüreği yaralı (bir hâlde) dostları rebaba alışkın hâlde getirir.

Bu beyitte Sâkıb Dede (ö. 1735) oka benzettiği nâlenin dostları, iniltiye benzer sesler çıkararak rebaba alışkın hâlde getirdiğini söylemiştir. Beyitte “tîr”, “kemân” ve “rebâb”ın bir arada zikredilmesi ve “sine-çâk” (yüreği yaralı) tabiri “tîr”in ok anlamıyla kullanılmış olabileceğini düşündürmekle birlikte “rebâb-tîr”

birlikteliği kelimenin “yay” anlamına da bir gönderme olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan “tîr”, “rebâb” ve “kemân” mûsikî terimi olarak ele alındığında beyitte bir keman-rebap karşılaştırmasının varlığından söz edilebilir. Beyitte kemanın tellerine dokunduğunda iniltiye benzer sesler çıkaran yayın “mu’tâd-ı rebâb” (rebaba alışkın) olarak nitelenmesi rebabın Osmanlı mûsikîsinde kemandan daha eski bir saz olmasından kaynaklanmış olabilir.

Kadd-i ham-geştemi çeng etdi rebâb oldu gönül

Sih-ı tîr-i gamına yandı kebâb oldu gönül Esrâr Dede (Horata 1998: 234)

Gönül bükülmüş boyumu eğri büğrü/çeng yapıp rebap oldu, gam okunun/ yayının şişine yanıp kebab oldu.

Esrâr Dede’ye (ö. 1796) ait bu beyitte rebabın oturarak diz üstünde çalınan bir saz oluşuna işaretlerle gönlün âşğın/şairin bükülmüş boyunu daha da eğerek rebap yaptığı ve gam okunun şişinde yanarak kebab olduğu söylenmiştir. Burada etkileyici ve hazin bir sesi olan rebabın “gam” ve “tîr” kelimeleriyle bir arada zikredilmesi “tîr”in “yay” anlamını da hatırlatmaktadır. Yine “çeng”in “rebâb” ve “tîr” ile ihâm-ı tenasüp oluşturacak biçimde kullanılması “tîr”in beyitte mûsikî terimi olarak anlamlandırılabilceğini göstermektedir. Bu durumda yayın rebap tellerine dokunduğunda çıkardığı hazin/yakıcı sesle gönlü kebab yaptığı söylenebilir. Beyitte rebap yayı şekil itibarıyla kebab şişiyle ilişkilendirilmiştir.

Mutrib idiyor cânâ eser tîr-i kemânun

Peykân-ı kazâ gamze-i dilber mi nedür bu Seyyid Vehbî (Dikmen 1991: 632)

Çalgıcı, kemanının yayı/oku gönle tesir ediyor. Kaza temreni mi, dilberin gamzesi midir, nedir bu?

Seyyid Vehbî’nin (ö. 1736) bu beytinde çalgıcının kemanına ait yayının gönle/cana tesir ettiği ve yayın bıraktığı tesir itibarıyla kaza temreni ve dilberin gamzesiyle eş olduğu ifade edilmiştir. “Tîr”in hem “ok” hem de “keman yayı” anlamına gelecek şekilde tevriyeli kullanıldığı beyitte yay; kemanın tellerine dokundurulduğunda çıkan etkileyici sestten dolayı, klasik Türk şiirinde okla ilgili kullanımlara da uygun biçimde, kaza temreni ve dilberin gamzesine benzetilmiştir. Ayrıca keman çalarken kemanın gövdesinin, dolayısıyla da yayın göğüs hizasına gelmesi kemanın yayının gönle/cana tesirini daha anlamlı kılmaktadır.

Tîr-i müje nagamla deler bagrımı bu dem
 Sîne kemân mı havf ki delik söylerim sana Lâzikîzâde Feyzullah Nâfîz
 (Demir 2017: 172)

Kirpik yayı/oku nağmelerle bağrımı deler bu dem; yazık, bağrım sinekemanı mı ki (ben) sana delikten bahsediyorum.

Lâzikîzâde Feyzullah Nâfîz’in (ö. 1767) yukarıdaki beytinde kirpiğe benzetilen keman yayı ile çalınan nağmelerin içe işlemesi, “tîr” kelimesinin ok anlamından dolayı “bağrı delmek” tabiriyle ifade edilmiş ve bu durum sinekemanının gövdesinde bulunan f delikleriyle ilişkilendirilmiştir. “Tîr”in hem “yay” hem de “ok” anlamıyla tevriyeli kullanıldığı beyitte ok ile yaralanmış bağır görüntü itibarıyla üzerinde iki f deliği bulunan sinekemanına benzetilmiştir. Ayrıca “tîr” kelimesi yay anlamıyla “nagam” ve “sinekemân” ile tenasüp oluşturmaktadır.

El urup tîre her kemân ebrû
 Elem ü hüzne kıldılar yâ hû Şâkir Mehmed Efendi (Yanbal 2009: 487)
Her yay/keman kaş kirpiğe/yaya el vurarak keder ve hüznü yok etti.

Şâkir Mehmed Efendi’nin (ö. 1836) “Seyâhat-i Dil” başlıklı mesnevisinde yer alan ve aşk şehrinde vuku bulan latif bir hemgâmenin mûsikî unsurlarıyla tasvir edildiği birkaç beyitten biri olan yukarıdaki beyitte şekil itibarıyla yaya benzetilen kaşların istiare yoluyla okla ilişkilendirilen kirpiklere el vurarak sıkıntı ve kederi ortadan kaldırdığı söylenmiştir. Beyit tek başına değerlendirildiğinde “ok” ve “yay”ın klasik Türk şiirinin benzetme dünyasında akla ilk gelen karşılıklarının “kirpik” ve “kaş” olması dolayısıyla “tîr” ve “kemân” sevgilinin kirpiği ile kaşı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte kendisinden önceki ve sonraki beyitlerin⁶ mûsikî ile ilgili olması, hatta her beyitte bir mûsikî aletinin söz konusu edilmesi beyitte “kemân”ın saz, “tîr”in de keman yayı olarak anlaşılabilir şekilde tevriyeli kullanıldığını göstermektedir. Buna göre yayla çalınan kemânın çıkardığı seslerle sıkıntı ve kederi yok ettiği söylenebilir.

⁶ Reg-i tanbûra degdi mızrablar
 Çıkdı evce sadâ-yı yâ Rablar

Nây ehl-i derûndan nâle
 Her birin koydı dürlü ahvâle Şâkir Mehmed Efendi (Yanbal 2009: 487)

Giryetin şaşırınca mûsikâr
 Gam u endûha kıldı istigfâr Şâkir Mehmed Efendi (Yanbal 2009: 487)

Açılır ey kaşı ya sinemde zahmum gülleri
 Bülbülâsâ tîrünü sen nagme-perdâz eylesen Gelibolulu Mustafa Âlî
 (Aksoyak 2018: 859)

Ey kaşı yay olan sevgili! Sen yayını/okunu bülbül gibi şarkı söyleyen yapsan göğsümde yarımın gülleri açılır.

Ucundaki kemiğe açılan delikler sayesinde atıldığında ses çıkararak ve “ıslık çalan ok” (çavuş oku) olarak da bilinen bir ok türü bulunmaktadır (Göksu 2015: 126-133). Gelibolulu Mustafa Âlî’nin (ö. 1600) yukarıdaki beytinde bu ok türü söz konusu edilerek yay kaşı sevgilinin okuna şarkı söyletmesi/ses çıkartarak atması durumunda âşığın göğsünde güle benzeyen yaralar açılacağı söylenmiştir. Bununla birlikte beyitte “tîr” olarak geçen okun şarkı söyleme/ses çıkarma yönüyle bülbüle benzetilmesi kelimenin yay anlamını da ister istemez akıllara getirmektedir. Hatta Gelibolulu Mustafa Âlî’nin bir başka beytinde yay anlamındaki “ok” kelimesini “kemânçe” ve “peşrev” ile bir arada zikretmesi kelimenin bilinçli bir şekilde yay anlamını da hatırlatacak şekilde tevriyeli kullnıldığı görüşünü desteklemektedir.⁷

Bagrum delinür tîr-i hasedden kaşun anup
 Mutrib ele aldıkça kemânını rebâbun Emrî (Saraç t.y.)

Çalgıcı kaşını anıp rebabın yayını eline aldıkça haset okundan bağrım delinir.

Rebap yayının, sevgilinin kaşı ile ilişkilendirildiği Emrî’ye (ö. 1575) ait bu beyitte sevgilinin kaşının mutrib tarafından anılmasının âşıkta yarattığı kıskançlığın ok gibi yaralayıcı bir etki yaptığı söylenmiştir. Rebap yayının “kemân” kelimesi ile ifade edildiği beyitte kanaatimizce “tîr” kelimesinin varlığı da tesadüf değildir. Yay anlamıyla “mutrib”, “kemân” ve “rebâb” ile ihâm-ı tenasübe sokulan “tîr” sözcüğünün beytin kurgusunda da etkili olduğu söylenebilir.

Ok

“Ok”un sözlüklerde yer alan anlamları şunlardır: 1. Yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk. 2. Çatıya uzatılan direk. 3. Yılan. 4. Paylar ve toprak hisseleri üzerine –üleşmek için- atılan ok, çekilen kura. 5.

⁷ Bahse konu beyte “Ok” başlığı altında yer verilmiştir.

Mirasta düşen pay. 6. Yön göstermek amacıyla belli yerlere konulabilen, oka benzer işaret. 7. At arabası, kağı vb. araçlarda koşum hayvanlarının bağlandığı ağaç. 8. Araba, kağı yapmakta kullanılan uzun, düz çam. 9. Kağıda mazi üzerine boydan boya uzatılan yan ağaçları. 10. Bir dairede bir kirişin ortasında bu kirişi gören yayın ortasına indirilen doğru parçası. 11. Oklava. 12. Cirit, değnek. 13. Üzüm çardağına konulan uzun sırık. 14. Kâgir binalarda iki duvarın arasına çapraz konulan direkler. 15. Kalem gibi dümdüz olan bitki gövdesi. 16. Bir tarım aracı olarak tırmık. 17. Sürgü ya da tırmığı boyunduruğa bağlayan ağaç. 18. Tava. 19. Bir arazinin çizilerle belirlenmiş bölümlerinden her biri, sehim. 20. Bahçelerde fide yetiştirmek için ayrılmış bölüm. 21. Dil gibi uzun ve ensiz tarla parçası. 22. Sulamak için tarla içinde açılan ark. 23. Kabile teşkilatında küçük birlik. 24. Kabile örgütü, boy örgütü, soy, boy. 25. Hâl anlamına yakın anlamlı bir edat; vakit, zaman. 26. (Klasik Türk şiirinde) kaza, kader; sevgilinin gamzesi, kirpiğı, cevri, cefası ve âşıkta uyandırdığı dert; âşığın âhı. 27. Keman ve kemençe yayı.⁸

Bir müsikî unsuru olarak “Derleme Sözlüğü”nde “kemençe yayı” olarak belirtilen ok, “Turkish and English Lexicon”da ise “keman yayı” şeklinde yer almıştır. Okun klasik Türk şiirinde bu anlamıyla yer aldığı, tespit edilebilen, örneklerde de hem keman hem de kemençeyle bir arada kullanıldığı görülmüştür. Bununla birlikte okun, “tîr”in Türkçe karşılığı olarak, keman ve kemençe dışında rebap, tambur gibi telli çalgıların yayları için de kullanıldığını söylemek mümkündür. Kelime bu anlamıyla beyitlerde tevriye ve tenasüp/ihâm-ı tenasüp yoluyla yer bulmuştur.

Her perdesinde bir niçe bin nâle muhtefî

Her ok başışda itse ne var sad figân kemân Muvakkitzâde Pertev (Bektaş 2017: 466)

Her sesinde binlerce inleme gizlenmiş olan keman/yay her yay/ok basıldığında yüz feryat etse ne olmuş?

⁸ Bu anlamlar için bkz.: Besim Atalay, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara 1998, C. I, s. 37, 48.; Sir James W. Redhouse, *Turkish And English Lrxicon New Edition*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006, s. 260.; *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1993, C. IX, s. 3273-3274.; <http://sozluk.gov.tr>. (E.T. 23.06.2019).; Şükrü Halûk Akalın-Recep Toparlı vd, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 1790-1791.; Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, C. IV, s. 3595-3596.; Uğur Baydu, *Müzik Terimleri Sözlüğü*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2016, s. 301.

Muvakkitzâde Muhammed Pertev'e (ö. 1807/1808) ait bu beyitte her sesi inlemeyi andıran kemanın, yayı tellerine her dokunduğunda âdeta feryat ettiği söylenmiştir. Beyitte keman yayı anlamındaki “ok” ile “perde” ve “kemân” kelimeleri tenasüp oluşturacak biçimde bir arada kullanılmıştır.

Eline aldı kemânçe okını mutrib-ı bezm

İtdi her pîş-revi tîr-sıfat cânuma kâr Nevîzâde Atâyî (Karaköse 2017)

Meclisin çalgıcısı eline kemeçe okunu/yayını aldı, her peşrevi ok gibi canıma işledi.

Nevîzâde Atâyî (ö. 1635) bu beytinde meclisin çalgıcısının kemeçe yayıyla icra ettiği peşrevlerin ruha etkisini okun yaralayıcılığıyla ifade etmiştir. “Kemânçe-ok-mutrib-pîşrev” kelimeleriyle tenasüp oluşturulan beyitte “tîr”in ok anlamıyla kullanılması kelimenin telli çalgılarda kullanılan yay anlamına da bir gönderme olarak değerlendirilebilir.

Yine âvâz-ı kemânçe dile te'sîr itdi

Sînde ok gibi her pîş-revi yir itdi Gelibolulu Mustafa Âlî

(Aksoyak 2018: 439)

Kemeçe sesi yine gönle tesir etti, her peşrevi göğüste/yürekte ok/yay gibi yer etti.

Gelibolulu Mustafa Âlî de yukarıdaki beytinde etkileyici bir sesi bulunan kemeçeyle çalınan peşrevlerin etkisini oka benzetmiştir. Beyitte kemeçe yayı doğrudan söz konusu edilmemiştir. Bununla birlikte mûsikî ekseninde kurulmuş bu beytin kelime kadrosunda yer alan “ok” kelimesinin kemeçe yayı anlamıyla ihâm-ı tenasüp oluşturacak biçimde özellikle tercih edildiği söylenebilir.

İrince feyz-i irşâdı kemânçe târını kırdı

Okın atdı kemânın yadsı ya'ni Zühre-i zehrâ Nevîzâde Atâyî

(Karaköse 2017)

İrşadın ilerlemesi tamamlanınca kemeçe telini kırdı, yani parlak Zühre okunu yayını gererek attı.

Nevîzâde Atâyî'ye ait mirâciyye kasidesinde yer alan bu beyitte Cebrail rehberliğinde yapılan yolculuğun tamamlanmasıyla kemeçenin telini kırdığı söylenmiş, bu durum da Zühre'nin ok atarken kemanını gererek atmasına

benzetilmiştir. Bu beyitte de kemençe yayı söz konusu edilmemekle birlikte kemençe-ok birlikteliği akıllara kelimenin yay anlamını da getirmektedir.

Sonuç

“Tîr” ve onun Türkçe karşılığı olan “ok” kelimeleri klasik Türk şiirinde genellikle bir silah unsuru olarak yer almaktadır. “Tîrin/okun” bu yaygın kullanımı dışında şiir metinlerinde geçen fakat lûgatların büyük çoğunluğunda yer almayan “keman, kemençe, rebap gibi bazı telli çalgıların çalınması için kullanılan âlet/ yay” anlamı da bulunmaktadır ki, bu anlam metinlerde özellikle tevriye yoluyla oluşturulan çok anlamlı yapı içerisinde gözden kaçırılabilir. Söz konusu kelimelerin bu farklı kullanımına dikkat çekmek üzere kaleme alınan bu makalede verilen örnek beyitlerde “tîr/ok” genellikle tevriye, tenasüp/ihâm-ı tenasüp, teşbih ve istiare yoluyla yer almıştır. Benzetmeye dayalı sanatlar olan teşbih ve istiare yapılırken “tîr/ok” çoğunlukla klasik Türk şiirindeki yaygın kullanımıyla da mütenasip bir biçimde, gamze, bakış, kirpik, kebab şişi, temren ve bülbüle benzetilmiştir. Benzetme yönü ise genellikle onun mûsikî aletlerinin tellerine dokunduğunda çıkardığı sesin etkileyiciliği/yaralayıcılığıdır. Bazı örneklerde ise şekli benzerlik (kebab şişi ve kirpik gibi) gözetilmiştir. Yapılacak metin çözümlenmelerinde bu kelimelerin söz konusu anlamının da dikkate alınması yer aldıkları şiir metinlerinin daha doğru anlaşılmasını sağlayacaktır. Ayrıca bu çalışma, çok anlamlı bir yapı arz eden, klasik Türk şiiri metinlerinde yer alan kelimelere daha önce gözden kaçırılmış olabilecek farklı anlamlarının bulunması ihtimaliyle dikkatle yaklaşılması gerektiğini bir kez daha göstermektedir.

Kaynakça

- Ahmed Eflâkî. (2006), *Ariflerin Menkıbeleri*, çev.: Tahsin Yazıcı, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Akalın, Şükrü H.-Toparlı, Recep vd. (2011), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoyak, İsmail H. (2018), *Gelibolulu Mustafa Âli Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0> (E.T. 10.06.2019)
- Arı, Ahmet (2018), *Sâkıb Dede Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/59860,sakib-dede-divanipdf.pdf?0> (E.T. 01.06.2019).
- Atalay, Besim (1998), *Dîvânı Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara: TDK Yayınları.
- Aydemir, Yaşar (2018), *Ramazan Behiştî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0> (E.T. 01.06.2019).
- Baydu, Uğur (2016), *Müzik Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Bektaş, Ekrem (2017), *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55973,pertev-divanipdf.pdf?0> (E.T. 10.06.2019).
- Çağbayır, Yaşar (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. IV-V., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Demir, Hiclal (2017), *Lâzîkizâde Feyzullah Nâfîz ve Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/54126,539591lazikizade-feyzullah-nafizdivanpdf.pdf?0> (E.T. 10.06.2019).
- Devellioğlu, Ferit (1999), *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dikmen, Hamit (1991). *Seyyid Vehbî Ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi SBE.
- Göksu, Erkan (2015), *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Horata, Osman (1998), *Esrâr Dede Hayatı-Eserleri-Şiir Dünyası ve Dîvânı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hüseyin Remzi (H. 1305), *Lûgat-ı Remzî*, C. I, İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi.
- Kanar, Mehmet (1993), *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Birim Yayınları.
- Karaköse, Saadet (2017), *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55734,nevi-zade-atayi-divanipdf.pdf?0> (E.T. 02.06.2019).
- Mütercim Âsım (2009), *Burhân-ı Katı*, İstanbul: TDK Yayınları.
- Okcu, Naci (2011), *Şeyh Gâlib Dîvânı Hayatı-Edebî Kişiliği-Eserleri-Şiirlerinin Umûmî Tahlihi*, Ankara: TDVY.
- Olgun, İbrahim-Drağsan, Cemşit (2005), *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Murat Kitabevi.
- Şemseddin Sami (2006), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Redhouse J.W. (1863), *Lûgat-i Osmânîyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

- Redhouse J.W. (2006), *Türkish And English Lexicon New Edition*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Saraç, M.A.Yekta (t.y.), *Emrî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0>. (E.T. 22.06.2019).
- Steingass, F. (2005), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tarlan, Ali N. (1992), *Ahmet Paşa Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, (1993), C. IX, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, <http://sozluk.gov.tr>. (E.T. 23.06.2019).
- Uygun, M.Nuri (2007), *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin Eserlerinde Ve Tasavvuf Anlayışında “Rebap”*, İSTEM, S. 10, 113-126.
- Yanbal, Semra (2009), *Şâkir Mehmed Efendi Divânı (Metin-İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi SBE.
- Ziya Şükûn (1984), *Gencinei Güftar Ferheng-i Ziya*, C. I, İstanbul: MEB Yayınları.